

М.К. Шеремет. К.: Слово. **4. Основы логопедии: учебное пособие** (1989) / ред. Филичевой Т.Б. М.: Просвещение.

References

1. Alekseeva N.V. (2009) Correction of sound pronunciation in children. М.: Speech therapy. **2. Ivanova T.** (2005). Complex inflow to the child from the zaykannyam. К.: "Shkilny svit". **3. Speech therapy: pedagogue** (2017) / ed. М.К. Sheremet. К.: Word. **4. Basics of speech therapy: textbook** (1989) / ed. Filichevoy T.B. М.: Education.

Received 15.02.2021

Accepted 25.03.2021

УДК 376-056.2/.3.064.1:[364.622-785.4:78.02

DOI 10.32626/2413-2578.2021-17.14-24

Ю.Ю. Бугера

jylijay@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0361-0811>

О.С. Брикова

brykava_als@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6759-8439>

ЗАСТОСУВАННЯ АРТТЕРАПЕВТИЧНИХ ТЕХНІК В РОБОТІ З БАТЬКАМИ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

Відомості про автора: Брикова Олександра, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології інклюзивної освіти Інституту інклюзивної освіти установи освіти «Білоруський державний педагогічний університет імені Максима Танка», м. Мінськ Республіка Білорусь. У колі наукових інтересів: міжособистісні стосунки дітей з інтелектуальною недостатністю в освітньому процесі; підготовка фахівців до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами; корекційно-розвивальна робота з формування соціальної поведінки, навичок комунікації та взаємодії у дітей з розладами аутистичного спектру. E-mail: **brykava_als@mail.ru**. Бугера Юлія, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна. У колі наукових інтересів: проблема психолінгвістики, корекції компонентів мовленнєвої діяльності у дітей з

порушеннями інтелекту, формування лінгвістичного компоненту мовленнєвої діяльності у дітей різних нозологій. E-mail: jylijy@gmail.com

Contact: Brykova Alexandra, PhD of psychological sciences, associate professor of the Department of pedagogy and psychology of inclusive education of the Institute of inclusive education educational establishment "Belarusian state pedagogical University named after Maxim Tank", Minsk, Republic of Belarus. In the sphere of scientific interests: interpersonal relationships of children with intellectual disabilities in the educational process; training of specialists to work with children with special educational needs; correctional and developmental work on the formation of social behavior, communication and interaction skills of the children with autism spectrum disorders. E-mail: brykava_als@mail.ru.
Buhera Yuliia, PhD of pedagogical, associate professor of the Department of Psycho-Medical-Pedagogical Foundations of Correctional Work at Kamianets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko, Kamianets-Podilskyi, Ukraine. In the sphere of scientific interests: the problem of psycholinguistics, correction of components of speech activity in children with intellectual disabilities, formation of linguistic component of speech activity in children of different nosologies. E-mail: jylijy@gmail.com

Відомості про наявність друкованих статей у загальнодержавних базах даних на дану тематику. 1. Бугера, Ю.Ю. (2018). До проблеми соціальної адаптації дітей з розладами спектру аутизму засобами казкотерапії. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 31, 35-44.; **2. Бугера Ю.Ю., Дідик Н.М. (2020).** Арттерапевтичні методи в роботі корекційного педагога. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Видавець Панькова А.С., 16, 36-46.

Брикова О.С., Бугера Ю. Ю. Застосування арттерапевтичних технік в роботі з батьками дітей з особливими освітніми потребами. У статті проаналізовано арттерапевтичні техніки, які застосовуються у роботі з батьками дітей з особливими освітніми потребами.

Відзначено, що одним із найважливіших аспектів корекції порушень психофізичного розвитку є робота з батьками, що виховують дітей з особливими освітніми потребами.

Відмічено, що серед ефективних засобів взаємодії з батьками дітей виділяють арттерапевтичні техніки. Визначено, що арттерапія є одним із методів корекції та розвитку за допомогою художньої творчості, що може ефективно застосовуватися як в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, так і з їх сім'ями. Описано особливості використання різних

видів арттерапії: ізотерапії, лялькотерапії, бібліотерапії, казкотерапії, метафоричних карток у роботі з батьками дітей з особливими освітніми потребами тощо.

Зроблено висновок про те, що арттерапевтичні технології у роботі з батьками дітей з особливими освітніми потребами різноманітні та різнофункціональні та є ефективними за умов чіткої постановки мети, вибору техніки, усвідомлення результату арттерапевтичного впливу.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, взаємодія, батьки дітей з особливими освітніми потребами, арттерапія, метод.

Брыкова А.С., Бугера Ю. Ю. Применение арттерапевтических техник в работе с родителями детей с особыми образовательными потребностями. В статье проанализированы арттерапевтические техники, которые применяются в работе с родителями детей с особыми образовательными потребностями.

Отмечено, что одним из важнейших аспектов коррекции нарушений психофизического развития является работа с родителями, воспитывающих детей с особыми образовательными потребностями.

Отмечено, что среди эффективных средств взаимодействия с родителями детей выделяют арттерапевтические техники. Определено, что арттерапия является одним из методов коррекции и развития с помощью художественного творчества, может эффективно применяться как в работе с детьми с особыми образовательными потребностями, так и с их семьями. Описаны особенности использования различных видов арттерапии: изотерапии, куколтерапии, библиотерапии, сказкотерапии, метафорических карт в работе с родителями детей с особыми образовательными потребностями и тому подобное.

Сделан вывод о том, что арттерапевтические технологии в работе с родителями детей с особыми образовательными потребностями разнообразные и разнофункциональные и эффективны в условиях четкой постановки цели, выбора техники, осознание результата арттерапевтического воздействия.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными потребностями, взаимодействие, родители детей с особыми образовательными потребностями, арттерапия, метод.

Brykova A.S., Buhera Yu.Yu. Application of art therapy techniques in work with parents of children with special educational needs. The article analyzes art therapy techniques used in working with parents of children with special educational needs.

It is noted that one of the most important aspects of correction of psychophysical development disorders is work with parents raising children with special educational needs. The necessity of this work is substantiated, which is conditioned by the responsibility of parents and their representation of the child's interests; focusing the child on parental assessment; the need to involve parents

in the correctional process, which consists in their constant work related to the consolidation of skills and abilities of children received in educational institutions, and their transfer to other conditions; the need for parents to receive qualified methodological and psychological counselling.

It is noted that among the effective means of interaction with parents of children are art therapy techniques. It is determined that art therapy is one of the methods of correction and development with the help of artistic creativity, which can be effectively used both in working with children with special educational needs and with their families. Peculiarities of using different types of art therapy are described: isotherapy, puppet therapy, film therapy, fairy tale therapy, metaphorical cards in work with parents of children with special educational needs, etc. It is noted that the difference between art therapy and the creative process lies in the expediency and awareness of the use of its methods, and the therapeutic and corrective effect of art therapy is: in the reconstruction of the traumatic situation through creative activity; actualization of experiences and bringing them into external form through the product of activity; creation of new, emotionally positive experiences, their accumulation; actualization of creative needs of participants of the art therapy session and their creative self-expression.

It is determined that the child-parent interactive group is a unique way of working with children of early and preschool age and their parents, which allows the organization of productive interaction and the formation of skills of parental observation of themselves and the child.

It is concluded that art therapy technologies in working with parents of children with special educational needs are diverse and multifunctional and are effective in terms of clear goal setting, choice of technique, awareness of the results of art therapy.

Keywords: children with special educational needs, interaction, parents of children with special educational needs, art therapy, method.

Постановка проблеми. Корекція порушень психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами (далі ООП) носить комплексний характер і одним із шляхів реалізації корекційного компоненту є робота з батьками. В пошуках ефективних форм і шляхів взаємодії інклюзивних навчальних закладів з сім'ями дітей, що мають особливі освітні потреби, науковці та практики все частіше звертають увагу на використання арттерапевтичних технік, що визначаються як методи корекції та розвитку за допомогою художньої творчості, які застосовуються як в роботі з дітьми з ООП, так і з їх родинами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема співпраці фахівців з батьками у загальній педагогіці була предметом дослідження низки науковців: Т. Афанасьєва, А. Кузьминського, В. Омеляненка, М. Фіцули та ін.; у корекційній педагогіці деякі аспекти цієї проблеми розкриті у дослідженнях Л. Вавіної, А. Висоцької, Т. Дегтяренко,

Т. Ілляшенко, С. Коноплястої, С. Миронової, Ю. Рібцун, М. Рождественської, О. Романенко, Л. Ханзерук, О. Чеботарьової, А. Шевцової, Д. Шульженко та ін. [9; 11]. Відтак, в сучасних освітніх реаліях, проблема співпраці в інклюзивних навчальних закладів та пошук ефективних форм і шляхів взаємодії з сім'ями дітей з ООП є досить актуальною. Ефективність застосування арттехнологій, як засобів психокорекційної роботи з дітьми з ООП у своїх дослідженнях розкривають: С. Березка, А. Бойко, О. Брикова, Ю. Бугера, О. Вовк, І. Гармаш, Н. Дідик, Т. Добровольська, М. Євтушина, Л. Комісарова, І. Левченко, В. Литвиненко, Є. Медведєва, О. Мілевська, О. Мішкулинець, С. Миронова та ін. [1; 2; 4; 5] Хоча проблема застосування засобів арттерапії у роботі з батьками дітей з особливими освітніми потребами не розкрита у наукових дослідженнях, вважаємо, що арттерапія як метод корекції та розвитку за допомогою художньої творчості може ефективно застосовуватися як в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, так і з їх сім'ями.

Метою нашої статті є визначення особливостей застосування арттерапії в контексті техніки роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що корекція порушень психофізичного розвитку носить комплексний характер і одним із найважливіших її аспектів є робота з батьками, необхідність якої обумовлюється: відповідальністю батьків та представлення ними інтересів дитини, прийняттям рішень, що стосуються аспектів навчання і виховання дитини; орієнтуванням дитини на батьківську оцінку, визначальною позицією батьків щодо виховання дитини, яка обумовлює ефективність корекційного процесу; необхідністю включення батьків в корекційний процес, що полягає в постійній їх роботі пов'язаній з закріпленням умінь та навичок дитини, отриманих в закладах освіти, і переносу їх в інші умови; потребою батьків отримати кваліфіковану методичну та психологічну консультативну допомогу [9; 11].

Теоретичний аналіз спеціальної психолого-педагогічної літератури свідчить про необхідність пошуку ефективного методологічного інструментарію, який стане надійною основою у роботі з батьками дітей з ООП. На нашу думку, одним із ефективних методів такої роботи є арттерапевтичні техніки, які уможливають реалізацію найрізноманітніших завдань.

Арттерапія в сучасній науці розуміється як 1) сукупність видів мистецтва, що використовуються в лікуванні і корекції; 2) напрямок психотерапевтичної та психокорекційної практики; 3) комплекс арттерапевтичних методик; 4) метод діагностики, консультування та психологічної корекції. Відмінність арттерапії від творчого процесу полягає в доцільності і усвідомленості її застосування. Відтак, фахівець спочатку

ставить мету, вибирає техніку, усвідомлює результат арттерапевтичного впливу [5; 6; 8; 10].

Зокрема, терапевтичний і корекційний вплив арттерапії полягає: в реконструюванні (повторній побудові) психотравмуючої ситуації з допомогою творчої діяльності; актуалізації переживань і виведення їх у зовнішню форму через продукт діяльності; створення нових, емоційно-позитивних переживань, їх накопичення (ресурсного); актуалізації креативних потреб учасників арттерапевтичної сесії і їх творчому самовираженні [6; 10].

Арттерапія використовує «мову» візуальної та пластичної експресії, що дозволяє невербально виразити переживання, емоції і почуття, тобто може реалізовуватися з невербальними клієнтами, до того ж така експресія для дітей і дорослих більш природна. Створення атмосфери гри і творчості сприяє більш безпосереднього виразу себе і власних переживань. При консультуванні дорослих часто виникає опір і свідомий контроль, які в більшості випадків дозволяє обходити арттерапія [6; 10].

Зазначимо, що у використанні арттерапевтичних технік можна виділити два напрямки: робота з дитячо-батьківськими відносинами і консультування батьків.

Вважаємо, що дитячо-батьківська інтерактивна група є унікальним способом роботи з дітьми раннього та дошкільного віку та їх батьками. В арттерапевтичному процесі одночасно створюються продукти творчої діяльності, які з одного боку самі по собі мають цінність, а з іншого боку, вони доповнюються встановленням міжособистісних відносин в діаді «батьки – дитина», організацією продуктивної взаємодії і формуванням навичок спостереження батьків за собою і дитиною.

Арттерапія дозволяє проживати симбіотичну стадію взаємодії засобами спільного створення каракулів, розмазування фарби по папері, воді, дослідження фізичних властивостей матеріалів. З метою відтворення символічного взаємодії матері і дитини використовують звичні, безпечні для дітей образотворчі матеріали, такі, як кукурудзяний крохмаль, борошно, желатин, мастика, тісто, хлібний м'якуш.

Спільно з батьками діти навчаються хаотично висловлювати емоційні стани (розбризування фарби з пульверизаторів, розмазування фарби руками, малювання пальчиковими фарбами, удари пензлем, штампування). Барвисті відбитки долонь і різних предметів символізують розділений досвід, психологічні межі, колажі – прихильність [10].

Слід зазначити, що одна з традиційних проблем батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, – не чіткі межі або злиття. Злиття проявляється на вербальному рівні, наприклад, «Ми йдемо на корекційні заняття ...», а також на рівні творчої діяльності, коли образ / продукт створює хтось із батьків позбавляючи дитину самостійного внеску в творчий процес.

На заняттях в дитячо-батьківських групах створення художніх стереотипів (копіювання, створення ліній і найпростіших стереотипних форм) і піктограм, які виступають в якості засобу графічної комунікації, що заміщує або доповнює слова, можливо реалізовувати за допомогою різних матеріалів: традиційних (фарби, олівці, ручки, маркери, олівці, глина, пластилін, нитки, пісок), нетрадиційних (ватні диски, косметика, природні матеріали, крупи, макарони, гудзики, кришки, стрічки, пластикові ємності тощо). На продуктивному рівні арттерапевтичного процесу відбувається оформлення експресії, що виражається в створенні символічних образів, які забезпечують успішне самовираження і комунікацію. До таких варіантів відноситься створення власної сімейної країни, сімейної карти, колажу почуттів, мандали роду та інше [10].

У консультуванні батьків дітей з особливими освітніми потребами застосовуються техніки з різних арттерапевтичних напрямків, багато з яких виступають в даний час в якості самостійних:

а) Ізотерапія або використання образотворчого мистецтва: малювання, ліплення, декоративно-прикладне мистецтво. В процесі консультативної допомоги батькам дітей з особливими потребами реалізуються наступні техніки: малювання себе, своєї сім'ї, власних почуттів, малюнок «Реальної та ідеальної дитини і батьків» з пошуком відмінностей і збігів.

б) Імаготерапія як робота з образами, театралізація, драматизація. В процесі консультативної допомоги реалізуються наступні техніки: обігрування власних почуттів (спонтанне і цілеспрямоване), рольове перевтілення, перегравання подій, розстановки.

в) Музикотерапія або використання музичних засобів для нормалізації емоційного стану батьків, прослуховування і творіння музичних фрагментів, крикотерапія для «пред'явлення себе» світу.

г) Казкотерапія або використання фольклорних форм і психотерапевтичних казок. У консультуванні батьків застосовуються розповідання, дописування, переписування, аналіз і складання казок; обговорення поведінки і мотивації персонажів казки, притчі, легенди; робота з психотерапевтичними казками по травмі, переживання горя, а також ресурсними казками. Казкотерапія нарівні з ізотерапією застосовується з діагностичною метою, для уточнення проблеми і запиту клієнта.

д) Кінезітерапія, танцювально-рухова терапія, корекційна ритміка, хореотерапія дозволяє працювати з пластичною експресією, психосоматикою, що виникає у батьків дітей з особливими освітніми потребами. Техніки кінезітерапії сприяють сенсорній інтеграції, зняттю м'язових напружень, релаксації. Доцільно комбінувати техніки музичної і танцювально-рухової терапії в консультуванні, рекомендується застосування, як в груповому, так і в індивідуальному арттерапевтичному процесі.

е) Ігрова терапія також застосовується в груповій роботі з батьками, використовуються трансформаційні ігри, ігри з правилами і без, ігри з метафоричними асоціативними картами, використанням масок.

Зокрема, однією з актуальних, на нашу думку, є психологічна соціальна гра (модифікація гри Гюнтера Хорна) «Звичайні сім'ї – незвичайні діти», що розроблена безпосередньо для роботи з сім'ями, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Ю. Бугера та Н. Дідик детально описують можливості та особливості її використання. Відмітимо, що гру можна використовувати з метою гармонізації внутрішньо-сімейного спілкування родин де виховуються діти з ООП, більш адекватного сприйняття ситуації; надання підтримки та відкриття можливостей і ресурсів сім'ї у взаємодії з соціумом та рідними [3].

ж) Лялькотерапія дозволяє батькам дітей з особливими освітніми потребами виразити себе у зовнішній формі, програти ситуації із застосуванням ляльок, маріонеток, ростових ляльок. Окремо можна виділити психотерапевтичний ефект від самостійного виготовлення ляльок, створення ляльок-оберегів для своєї дитини, ляльок-помічників для себе.

з) Пісочна терапія дає можливість визначення власних психологічних меж, реалізації символічних взаємодій зі своїм внутрішнім дитиною. У пісочниці можна проектувати реальність, відтворювати ситуації, проектувати майбутні цілі. Рекомендуємо комбінувати пісочницю з метафоричними асоціативними картами, ляльками, фігурками, фотографіями.

і) Фототерапія застосовується в роботі з батьками для інтеграції всіх членів сімейної системи, станів рефлексії, роботи з сімейними історіями, міфами сім'ї. Особливої актуальності набуває аналіз фотографій в соціальних мережах кожного члена сім'ї. Діагностичний потенціал соціальних мереж досі практично не описаний в науковій літературі. Однак, фахівцю, який працює з сім'єю, вивчення соціальних мереж дозволить створити гіпотезу про: стилі відносин в родині, ієрархію в сімейній системі, типи батьківського відносини, задоволеності потреб і типи самопрезентації. Цей аспект сімейного консультування вимагає подальших досліджень.

к) Бібліотерапія включає такі техніки, як написання листів собі в минуле, своїй дитині в майбутнє, аналіз записів у щоденнику, читання з подальшим обговоренням літературних творів, в яких головними персонажами виступають особи з особливими освітніми потребами.

Для прикладу в Республіці Білорусь з'явився проект «За Читання», сайт zachtenie.by, на якому представлена підбірка художньої літератури, в якій порушуються питання особливого дитинства, взаємин особливих дітей з однолітками і дорослими.

Виходячи з цього зростає попит фахівців на підвищення кваліфікації в сфері арттерапії. Для прикладу представимо досвід Республіки Білорусь, зокрема на базі Республіканського ресурсного центру інклюзивної освіти (м. Мінськ) здійснюється підготовка фахівців системи освіти та інших зацікавлених осіб по більш, ніж 100 навчальних курсів.

Серед курсів арттерапевтичної спрямованості представлені наступні: «Арттерапія: розвиток через творчість», «Казкотерапія в роботі з дітьми: введення в казкотерапію», «Робота з метафоричними асоціативними картами», комплексний навчальний курс «Психологічне асорті: арт-терапія, казкотерапія, метафоричні асоціативні карти (МАК)» (табл.1).

Таблиця 1

Кількісні показники участі в навчальних курсах Республіканського ресурсного центру інклюзивної освіти (Республіка Білорусь, м. Мінськ) за арттерапевтичним напрямком

№	Назва навчального курсу	2019 рік	2020 рік
1	Арттерапія: розвиток через творчість	36	47
2	Казкотерапія в роботі з дітьми	104	84
3	Робота с метафоричними асоціативними картами	10	8
4	Психологічне асорті: арттерапія, казкотерапія, метафоричні асоціативні карти (МАК)	Не реалізовувався	40
Кількість учасників		150	179

Слід також відмітити, що в Україні у цьому напрямку також проводиться активна робота, зокрема створено і функціонує ГО "Арттерапевтична асоціація" – громадська організація, яка об'єднує всіх, у кого в поле професійної діяльності включені методи арттерапії, терапії мистецтвом. Головні завдання цієї організації спрямовані на сприяння створенню інформаційного поля для конструктивного спілкування фахівців з арттерапії; сприяння підвищенню рівня теоретичних знань, удосконаленню практичних вмінь та навичок фахівців в сфері арттерапії; підтримка і сприяння науково-дослідницькій та науково-методичній роботі з проблем застосування арттерапії; підтримка етичних і соціально-культурних норм роботи, пов'язаної з використанням арттерапевтичних методів.

Що стосується безпосередньо роботи з дітьми з ООП та їх батьками, то проводяться семінари-тренінги, воркшопи, майстер-класи, що стосуються можливостей та особливостей застосування арттерапії в роботі з дітьми з ООП та їх батьками. Крім того, для підготовки фахівців спеціальності 016 Спеціальна освіта в Кам'янець-Подільському національному університеті введено курс «Арттерапія в психокорекційній роботі з дітьми з особливими освітніми потребами».

Висновки та перспективи подальшого розгортання дослідження у представленому напрямку. Отже, спеціальна освіта сьогодні характеризується свободою творчості фахівців; різноманітністю методів та форм роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами.

Відтак, організація роботи з батьками дітей з ООП потребує від спеціалістів вмінь та навичок практично застосовувати арттерапевтичні методи, корекційний вплив яких полягає в актуалізації переживань та виведення їх у зовнішню форму через продукт діяльності; накопиченні ресурсу; творчому невербальному вираженні переживань, емоцій і почуттів; подоланні опору тощо

Перспективними напрямками дослідження є розробка системи арттерапевтичних занять для взаємодії з батьками, які виховують дітей з особливими освітніми потребами.

Бібліографія

- 1. Березка С.В.** (2018). Особливості застосування арт-терапії в роботі з дошкільниками з порушенням інтелекту. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 2, 208-213.;
- 2. Бугера Ю.Ю.** (2018). До проблеми соціальної адаптації дітей з розладами спектру аутизму засобами казкотерапії. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 31, 35-44.;
- 3. Бугера Ю.Ю., Дідик Н.М.** (2020). Арттерапевтичні методи в роботі корекційного педагога. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Видавець Панькова А.С., 16, 36–46.
- 4. Вовк О.А.** (2020). Соціалізація дітей з особливими освітніми потребами методами арт-терапії. *Дитина з особливими потребами*, 3, 22-25.;
- 5. Добровольская Т.А.** Комиссарова, Л.Н., Левченко, И.Ю., Медведева, Е.А. (2001). *Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании*. Москва: Академия.;
- 6. Копытина А.** *Арт-терапия* (2001). Санкт-Петербург: Питер, 320 с.
- 7. Литвиненко В.А.** (2020). Застосування арттерапії в логопедичній роботі з дошкільниками та молодшими школярами. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка.;
- 8. Мішкулинець О.О.** (2018). Використання арт-терапевтичних методик в умовах інклюзивного освітнього середовища. *Психологія: теорія і практика*. Мукачево: РВВ МДУ, 2, 76-89.
- 9. Миронова С.П.** (2015). Работа с родителями как один из путей реализации коррекционного компонента инклюзивного обучения. *Комплексное сопровождение детей с ограниченными возможностями здоровья: развитие инновационных моделей : сборник научных статей*. Чуваш. гос. пед. ун-т. Чебоксары : Чуваш. гос. пед. ун-т, С. 3 – 5.
- 10. Хитрюк В.В., Нестерова А.А.** (Eds.). (2020). Преодоление стигматизации и формирование инклюзивной культуры у педагогов и родителей в процессе образовательной инклюзии

детей с расстройствами аутистического спектра: монография. Минск : БГПУ, 208 с. **11. Шевцов А.Г., Романенко О.В., Ханзерук Л.О., Чеботарьова, О.В.** (2013). Сім'я і дитина в умовах інклюзивної освіти. Київ: Слово, 112 с.

References

1. **Berezka S.V.** (2018). Features of art therapy used for work with preschoolers with intellectual disabilities. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 2, 208-213. [in Ukrainian].;
2. **Buhera Yu.Yu.** (2018). The social adaptation problem of children with disorders of the autism spectrum by means of fairytale therapy. *Scientific proceedings of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University. Series: socio-pedagogical*. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006, 31, 35-44. [in Ukrainian].;
3. **Bugera Yu.Yu., Didyk N.M** (2020). Art therapeutic methods in the work of a correctional teacher. *Current issues of correctional education (pedagogical sciences) collection of scientific works*. Kamyanets-Podilsky: Publisher Pankova AS, 16, 36–46. [in Ukrainian].;
4. **Vovk O.A.** (2020). Socialization of children with special educational needs by art therapy methods. *Special Needs Child*, 3, 22-25. [in Ukrainian].;
5. **Dobrovolskaya T.A.,** Komissarova, L.N., Levchenko, I.Yu., Medvedeva, E.A. (2001). Art pedagogy and art therapy in special education. Moscow: Academy. [in Russian].;
6. **Kopytina A.** (Ed) Art Therapy (2001). St. Petersburg: Peter, 320.
7. **Lytvynenko V.A.** (2020). The use of art therapy in speech therapy with preschoolers and primary school children. Sumy: Sumy State Pedagogical University named after A. Makarenko. [in Ukrainian].;
8. **Mishkulynets O.O.** (2018). The use of art-therapeutic techniques in the inclusive educational environment. *Psychology: theory and practice*. Mukachevo: RVV MSU, 2, 76-89. [in Ukrainian].
9. **Myronova S.P.** (2015). Working with parents as one of the ways to implement the correctional component of inclusive education. *Comprehensive support for children with disabilities: the development of innovative models: a collection of scientific articles*. Chuvash. state ped. un-t. Cheboksary: Chuvash. state ped. un-t, 3 – 5. [in Russian].;
10. **Khytriuk V.V., Nesterova A.A.** (2020). Overcoming stigma and the formation of an inclusive culture among teachers and parents in the process of educational inclusion of children with autism spectrum disorders: a monograph. Minsk: BSPU, 208. [in Russian].;
11. **Shevtsov A.H., Romanenko O.V., Khanzeruk L.O., Chebotarova O.V.** Family and child in an inclusive education. Kyiv: Slovo, 2013, 112 [in Ukrainian].

Авторський внесок: Бугери Ю.Ю. – 50%, Брикової О.С. – 50%.

Received 5.03.2021

Accepted 3.04.2021